

ההסתערות לבניין הקפיטול בושינגטון, 6 בינואר 2021. צילום: טיילר מרבלי, Wikimedia Commons.

אפילוג

שלמה אבינרי

מילות מפתח: אביב ערבי, דמוקרטיה ליברלית, אוטוריטריות, קורונה, חילון, אסלאם, סדר אזורי, סדר גלובלי

עשרות מיליוני אנשים, כחלק מהיבטי הכלכלה והפנאי של הגלובליזציה. מגפות קודמות התפשטו מנקודת המקור במשך שנים, ואילו עתה נגיף הקורונה התפשט בעולם כולו תוך שבועות ספורים בלבד.

ההתפתחות הפוליטית החשובה ביותר בימים אלה היא האתגר לדמוקרטיה הליברלית, למוסדותיה ואפילו לעצם הלגיטימיות שלה.

ההתפתחות הפוליטית החשובה ביותר בימים אלה היא האתגר לדמוקרטיה הליברלית, למוסדותיה ואפילו לעצם הלגיטימיות שלה. אנו רחוקים מהיכולת ליהנות מחזון הניצחון של "קץ ההיסטוריה", שהוכתר כהבטחה משיחית כמעט לנצחיות הדמוקרטיה. התפתחויות ברחבי העולם מאותתות על סדקים חמורים ביכולתה של הדמוקרטיה לעמוד באתגרים שנוצרו, בין היתר בגלל כישלון מנגנוני השוק לתקן את עצמם בתנאי לחץ ולנוכח משברים גדולים.

בבואנו לסכם את התחזיות לשנים הקרובות, נראה שדבר אחד ברור: דבר אינו ברור. הזירה הבינלאומית הנוכחית שונה בתכלית מזו שהייתה בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה. אומנם תקופה זו חולקה באופן כללי לשתי תקופות מובחנות, אך הייתה מעוגנת בתמות ברורות וניתנות לחיזוי מסוים בשני המקרים: התקופה הראשונה — תקופת המלחמה הקרה; השנייה — לאחר קריסת הקומוניזם במזרח אירופה והתפרקות ברית המועצות — תקופת ההגמוניה האמריקאית הבלתי מעורערת. הזירה הנוכחית, לעומת זאת, נזילה לחלוטין — מצב שהועצם כמובן בעקבות השבר שגרמה מגפת הקורונה, שהיא תופעה חסרת תקדים שאינה משתווה לדבר כלשהו הידוע לאנושות עד כה.

ספקולציות לגבי השלכות המגפה הן חסרות ערך, אך ניתן להתייחס בוודאות רבה יותר להתפתחויות אחרות שחלו לאחרונה, גלובליות ואזוריות, מבלי לשכוח את האזהרה שדברים רבים יכולים עוד להשתנות במהלך המגפה ובצעדים שנוקטות מדינות שונות כדי להתמודד עימה. חיוני לציין כי השפעת המגפה הוחמרה בשל הגלובליזציה והתנועה והנסיעה הבלתי פוסקות של

והתמקדו יותר ויותר בפוליטיקת זהויות ובסוגיות תרבותיות – זכויות נשים, הגירה, גזענות וזכויות להט"ב. נושאים אלה היו מעוגנים כמובן בנורמות של צדק חברתי ושוויון, אך ההתמקדות בהם במידה רבה יותר מאשר בסוגיות המהותיות המסורתיות של מעמד הפועלים יצרה תחושת ניכור בקרב מגזרים רחבים באוכלוסייה. אובדן תעסוקה עקב גלובליזציה, לצד תחושת איום מפני הגירה המונית של פליטים ממדינות העולם השלישי, חלקה בלתי חוקית, החמירו את תחושות הניכור הללו והניחו את יסודות הכמיהה למנהיגים חזקים שיוכלו לטפל בבעיות היום-יום המיידיות – אותן בעיות שבמידה רבה הוזנחו על ידי המפלגות הפוליטיות המסורתיות. היחלשות המפלגות הקיימות, או מהפך פופוליסטי שלהן כמו במקרה של המפלגה הרפובליקנית האמריקאית, הובילה עשרות מיליוני בוחרים להצביע בעד טראמפ ובעד הברקזיט, וכן לבחור במפלגות ובמנהיגים שקידמו שנאת זרים במדינות כמו הולנד, דנמרק, נורווגיה ושוודיה, שלאורך ההיסטוריה היו נושאות הדגל של פתיחות וסובלנות.

בבסיס כל המקרים הללו טמון פרדוקס: מצד אחד, תהליך האינטגרציה באירופה הביא לתודעה מוגברת של זהות אירופית טרנס-לאומית, בעיקר בקרב אנשים צעירים ומשכילים, אולם בו בזמן הוא חיזק את הלאומנות השוביניסטית בקרב קבוצות אחרות: החלוקה החברתית בבריטניה סביב הברקזיט היא דוגמה מצוינת לכך.

התפשטות הרשתות החברתיות מילאה תפקיד מכריע במגמות אלה. אומנם הן תרמו רבות לדמוקרטיזציה של התהליך הפוליטי, אבל גם עזרו להשקפות, שעד אז הוגבלו לשולי המרחב הציבורי, לעבור אל המיינסטרים של השיח הפוליטי. פופוליסטים סמכותניים כמו טראמפ ניצלו בבירור את ערוצי תקשורת ההמונים הללו והרוויחו מזמינותם.

ההתפתחות הגדולה השנייה היא נסיגת ארצות הברית מהתפקיד ההיסטורי שמילאה מאז תום מלחמת העולם השנייה – עמוד התווך של הדמוקרטיה. על היבטים רבים בתפקידה הגלובלי של ארצות הברית ניתן למתוח ביקורת ובצדק, אך ברית המועצות הפסידה במלחמה הקרה במידה רבה בגלל התפקיד הגלובלי שמילאה ארצות הברית, עם כל טעויותיה. תפקיד זה נחלש עתה, תחילה בשל האמונות התמימות במקצת של אובמה (באביב הערבי, למשל), ולאחר מכן ביתר שאת בעקבות תמיכתו המרומזת של טראמפ במהלכים רוסיים, בייחוד במזרח התיכון, וניסיונותיו המכוונים להחליש את נאט"ו ואת האיחוד האירופי. בעתיד יהיו כנראה מחלוקות בין היסטוריונים באשר למניעים של טראמפ, אך תוצאות המדיניות שלו אינן שנויות במחלוקת: ערעור הברית הטרנס-אטלנטית סייע רבות

אתגרים אלה לדמוקרטיה הליברלית הופיעו לראשונה בכמה חברות פוסט-קומוניסטיות, ויוחסו בתחילה להקשרים חברתיים והיסטוריים ספציפיים באותן מדינות. אומנם התברר די מהר כי המעבר לדמוקרטיה מבוססת ויציבה ברוסיה לא יתרחש בקרוב, בעיקר בשל מסורת סמכותנית היסטורית חזקה של מאות שנים, אך מדינות אחרות בברית ורשה לשעבר עדיין קיוו שההיסטוריה השונה שלהן תסייע ליצור לגיטימציה למעבר לפוליטיקה ולמוסדות דמוקרטיים, ולשימורם. אולם התפתחויות נוספות במדינות כמו הונגריה ופולין מלמדות על עוצמתם של כוחות סמכותניים ולאומניים קיצוניים, שבחלקם מתרפקים על זיכרון וניסיון העבר. מתברר שהם חזקים ופופולריים יותר מהנטיות לתת אמן בנורמות ובמוסדות ליברליים.

בעתיד יהיו כנראה מחלוקות בין היסטוריונים באשר למניעים של טראמפ, אך תוצאות המדיניות שלו אינן שנויות במחלוקת: ערעור הברית הטרנס-אטלנטית סייע רבות לרוסיה בשליטת פוטין, ויחד עם העלייה הכלכלית של סין, אין ספק שגוברים האתגרים לכוחות הדמוקרטיים במערב.

ואולם עד מהרה ולמרבה ההפתעה, חלו התפתחויות דומות גם בדמוקרטיות מבוססות. תחילה באיטליה ולאחר מכן בבריטניה ובארצות הברית, ובצורה שונה מעט גם בצרפת. המערכת הרב-מפלגתית השברירית באיטליה קרסה, הברקזיט היה שיאו של תהליך שנאת זרים מתעצם ובעל גוון גזעני בבריטניה וטראמפ עלה לשלטון בארצות הברית – כל אלה לימדו על תחושה עמוקה של אי-נחת ואתגר הולך וגובר לעקרונות ולנורמות של יסודות הדמוקרטיות הליברליות. עלייתה של מפלגת AfD (אלטרנטיבה לגרמניה) הראתה שאפילו בגרמניה, אשר התגאתה בצדק שהפנימה את לקחי ההיסטוריה שלה, עדיין מבעבעים כוחות אולטרה-ימניים מתחת לפני השטח.

להתפתחויות במדינות אלה היו סיבות מיידיות וספציפיות שונות בכל חברה, אך דבר אחד היה משותף: היחלשות המפלגות המסורתיות בשני קצות הקשת הפוליטית. מפלגות סוציאל-דמוקרטיות וליברליות מחד גיסא ומפלגות שמרניות מאידך גיסא היו עמוד התווך של הסדר הדמוקרטי במערב אחרי 1945, וביטאו הסכמה רחבה עם הערכים והמנגנונים של הדמוקרטיה הליברלית. אולם מפלגות אלו נעשו עם הזמן נוקשות וביורוקרטיות מאוד, ובמקרים רבים איבדו את הקשר עם ציבור הבוחרים המסורתי שלהן. הן גם חדלו לייצג את מעמד הפועלים המסורתי ומעמד הביניים הנמוך

קיצוניים של חילון, אך בשני המקרים לא הייתה זו תוצאה של תביעה עממית רחבה אלא של אכיפה בכוח מלמעלה, על ידי שליטים סמכותניים: אטאטורק הטורקי והשאה האיראני ניסו לחלץ את החברות שלהם על ידי אימוץ מודלים מערביים של חילון רדיקלי וכפו אותם על חברות מסורתיות מאוד. ניסיונות אלה של חילון מאולץ הצליחו עד לנקודה מסוימת, אך בסופו של דבר הובילו לתגובה דתית עממית רחבה. הרפובליקה האסלאמית באיראן ועלייתה לשלטון של מפלגת הצדק והפיתוח של ארדואן הן במידה מסוימת "שובם של המדוכאים", ולכן זוכות לתמיכה עממית רחבה בתוך חברות שבמקור הן מסורתיות ומתנגדות לאלטיות מערביות משכילות וחילוניות. באופן דומה, כוחם של האחים המוסלמים במצרים ושל דאע"ש בסוריה ובעיראק מייצג התנגדות עממית רחבה לחילון הכפוי, שבמקרים אלה הושלט על ידי שליטים צבאיים. אם מחפשים מקבילות במערב, הפוריטניות הרדיקליות של המאה ה-17 באנגליה היא מקבילה הולמת – ניסיון לחזור לעבר דתי המדומיין כטהור.

הסיכוי שהאיתוללות או ארדואן יודחו בקרב על ידי דמוקרטים חילונים הוא אשליה: ברור שיהיו שינויים באיראן ובטורקיה, אך הם יבואו מתוך המשטרים הקיימים ולא מחוץ למערכת.

כוחות אלה לא ייעלמו, מכיוון שהם קשורים באופן מבני למגבלות של אותו חילון כפוי: הסיכוי שהאיתוללות או ארדואן יודחו בקרב על ידי דמוקרטים חילונים הוא אשליה: ברור שיהיו שינויים באיראן ובטורקיה, אך הם יבואו מתוך המשטרים הקיימים ולא מחוץ למערכת. במדינות כמו מצרים וסוריה האלטרנטיבה לאסלאמיזם הקיצוני אינה דמוקרטיה חילונית ליברלית אלא צורות שונות של סמכותנות צבאית, שנתמכות באופן לא מפתיע גם על ידי מיעוטים נוצרים ומיעוטים אחרים כמו הכנסייה הקופטית במצרים ועדות נוצריות שונות בסוריה ועיראק, או הכורדים בסוריה.

לזרמים מנוגדים אלה יש השפעה מורכבת גם על הזירה הישראלית, כולל על יחסי ישראל והפלסטינים. הדומיננטיות הממושכת של הליכוד הימני בראשות נתניהו היא חלק מהיחלשות האוניברסליות של מפלגות המרכז שמאל בדמוקרטיה המערבית. אין ספק שהעקשנות הפלסטינית וחוסר הריאליזם באשר למה שהם יכולים להשיג סייעו לכך, ושנשיאותו של טראמפ עזרה מאוד לנתניהו ולימין הישראלי בכלל. ייתכן שלמהלכים לקראת נורמליזציה עם ארבע מדינות ערביות תהיה השפעה

לרוסיה בשליטת פוטין, ויחד עם העלייה הכלכלית של סין, אין ספק שגוברים האתגרים לכוחות הדמוקרטיים במערב.

לא מדובר בהתחדשות המלחמה הקרה במובן האידיאולוגי המסורתי, של דמוקרטיה ליברלית נגד טוטליטריות קומוניסטית, אולם היחלשותן של הדמוקרטיה המערבית, שנשיאותו של טראמפ תרמה לה במידה ניכרת, מחייבת כעת לשקם בריתות היסטוריות שיזדקקו לאישור מחדש, הן בזירה הבינלאומית והן בזירה הפנימית.

ההיבטים האזוריים בצמד ההתפתחויות הללו קשורים בבירור לכישלון האביב הערבי. התקוות המתחסדות שמדינות ערב יוכלו לעבור במהירות מצורות שונות של דיקטטורה צבאית וממסורת של משטר סמכותני לדמוקרטיה מגובשות התבררו כמנותקות מהמציאות החברתית וההיסטורית של האזור. נראה כי דפוסים שונים של משטרים סמכותניים הצליחו לשמור על אחיזתם במצרים ובסוריה, ובאופן כללי האביב הערבי הצליח לאתגר שליטים צבאיים והתוצאות היו מעורבות, אך הוא לא הצליח לערער את הלגיטימיות של המלוכה המסורתית, בייחוד אם בראשה עומדים שליטים שנחשבים צאצאי הנביא כמו בירדן ובמרקו, או כאלה השואבים את הלגיטימיות שלהם מניהול שני האתרים הקדושים, מכה ומדינה. הממלכות וכן מדינות המפרץ נראות כעת בטוחות יותר באחיזתן בשלטון מאשר לפני הזעזועים האחרונים, בעיקר בזכות העושר שמקורו בנפט, אך שהרפורמות המהירות בערב הסעודית עשויות להביא בעקבותיהן תוצאות בלתי צפויות.

באשר לפלסטינים, נראה כי גישתם הבלתי מציאותית לחלוטין למה שהם יכולים להשיג באמצעות תמיכה בינלאומית עלתה להם גם בתקווה שהם תלו בקונצנזוס ערבי אוניברסלי כמעט. הם דחקו את עצמם לשוליים, ואי-יכולתם לגבש ולו הסכמה מינימלית בין הרשות הפלסטינית בגדה המערבית לחמאס ברצועת עזה עלולה לדון אותם למצב של מדינה כושלת עוד לפני שהפכו למדינה.

את כוחו המופחת מאוד של דאע"ש אין לפרש כהיעלמות האסלאמיזם הקיצוני, אלא נדרשת הבנה המביאה בחשבון הבדלים דקים אך חשובים יותר של התופעה, ותפיסתה כהיבט אחד בתוך כלל התמורות שהביאה המודרניזציה לעולם האסלאם.

המודרניזציה במדינות המערב נקשרה בדרכים שונות לתהליכי חילון, אך בעולם האסלאמי היא לבשה צורה אחרת. לפיכך לא ניתן להבין את ההתפתחויות הפוליטיות הנוכחיות באיראן ובטורקיה, חרף ההבדלים ביניהן, מחוץ להקשר זה. בשתי המדינות נעשו ניסיונות

אם ניתן ללמוד לקח ברור ממשבר הקורונה, הלקח הוא שהשוק אינו מתקן את עצמו בעצמו. כאשר מתרחש משבר גדול, המדינה והממשלה הן אלה שהקהילה העסקית פונה אליהן לעזרה, והקריאות לסולידריות חברתית במקום אינטרסים אישיים פרטניים נעשות דומיננטיות. אין "יד נעלמה" המסוגלת לייצב את הכלכלה, ונראה שרק ממשלה יכולה לעזור: בניגוד לימי ממשלו של רונלד רייגן, לא הממשלה היא הבעיה אלא חוסר היכולת של השווקים לתקן את עצמם, וחסידי השוק השמרני מבורים ג'ונסון ועד נתניהו הודו בכך.

המשמעות היא שאחת המשימות של הדמוקרטיה בעידן שלאחר הקורונה תהיה בנייה מחדש של רשת ביטחון חברתית וכלכלית יעילה יותר, עבור מגזרים רחבים יותר של האוכלוסייה. יהיה גם צורך לארגן מחדש מפלגות חזקות בשמאל וגם בימין, כדי לטפל בצורה הולמת בבעיות אלה ולהימנע ממצב שבו קבוצות גדולות ומנוכרות יחפשו מנהיגים פופוליסטים כריזמטיים כחלופות לתהליך הדמוקרטי. ניסיון ההפיכה ב־6 בינואר בווינגטון חייב להיות איתות אזהרה. אי אפשר לומר עוד "כאן זה לא יכול לקרות".

בזירה הבינלאומית יש לעשות מאמץ רציני לאשרר את הלגיטימיות והיעילות של סדר בינלאומי המבוסס על שלטון החוק, שנפגע במידה רבה כל כך בשנים האחרונות. שני הצעדים עשויים להבטיח שגם אם הדמוקרטיה לא תהיה אוניברסלית באופן מיידי, הדמוקרטיות הקיימות יוכלו להתקיים ולהתחזק. השבת היציבות צריכה להיות המטרה העיקרית. קשה להשיג מטרה זו, אך לא בלתי אפשרי.

שלמה אבינרי הוא פרופסור למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים וחבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומדעי הרוח. כיהן כמנכ"ל משרד החוץ בממשלת יצחק רבין הראשונה.

שולית על האיזון האסטרטגי באזור, אך הם בהחלט תרמו לתחושה כללית בישראל של קבלה רבה יותר בעולם הערבי. הם גם הוסיפו בבירור לפופולריות של נתניהו במדינה, למרות הטענות החמורות על שוחד ושחיתות שממתינות כעת להתברר בבתי המשפט. סביר להניח שזה לא ישתנה תחת ממשל ביידן, אם כי הטון והאווירה עשויים להשתנות מעט. רוב הישראלים עדיין ספקנים באשר להשלמתם של הפלסטינים עם קיומה של מדינה יהודית, והמפתח לשינוי תפיסה זו נמצא בידי הפלסטינים, שיוכלו להוביל לחידוש משא ומתן משמעותי. לעומת זאת, הסוגיה האיראנית טומנת בחובה אפשרות של מחלוקת רצינית בין ישראל לארצות הברית.

אחת המשימות של הדמוקרטיה בעידן שלאחר הקורונה תהיה בנייה מחדש של רשת ביטחון חברתית וכלכלית יעילה יותר, עבור מגזרים רחבים יותר של האוכלוסייה.

אין ספק שהדמוקרטיה הישראלית נמצאת תחת לחץ, בין היתר בגלל היחלשותו הכללית של השמאל הליברלי בכל רחבי העולם, וכן בשל העובדה שיש מפלגה אחת עם מנהיג ותיק – הליכוד ונתניהו – שנמצאים בשלטון זמן רב. לאלה יש להוסיף את הקולות המנסים להגביל את עצמאותם ויעילותם של בתי המשפט. אולם בסך הכול המערכת הדמוקרטית הישראלית עם כל מגרעותיה, שחלקן נובעות מהשליטה הממושכת על מיליוני פלסטינים בשטחים הכבושים, מפגינה חוסן בסיסי, כפי שעולה מההפגנות הרבות נגד ראש הממשלה הקוראות להתפטרותו, משלוש מערכות בחירות ללא הכרעה חד־משמעית, שלא הצליחו להזיז את נתניהו אך גם לא העניקו לו את הרוב הפרלמנטרי הדרוש לחסינות מפני העמדה לדין פלילי, ומכך שלראשונה נראה שיש סדקים בתוך מפלגתו שלו.